

Роман Трифонов, Ганна Яновська

Ирония в дискурси акратичной мовной особистости: до характеристики стилю "триптиха про мову" Юрия Шевельова

Przegląd Wschodnioeuropejski 4, 495-507

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

РОМАН ТРИФОНОВ

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ГАННА ЯНОВСЬКА

Харківський політехнічний інститут

ІРОНІЯ В ДИСКУРСІ АКРАТИЧНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ: ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СТИЛЮ „ТРИПТИХА ПРО МОВУ” ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Видатний український філолог-славіст Юрій Шевельов (1908–2002), опинившись після Другої світової війни на еміграції і активно працюючи в ділянці мовознавства, мусив реагувати на те, що відбувалося з українською мовою в радянській Україні, адже інакше неможливо було говорити об'єктивно про шляхи розвитку мови і науки, що її вивчає. Ідеологічний диктат в УРСР і позиція вченого поза цими рамками – суперечність, яка в тій чи іншій формі і з різною гостротою, зрозуміло, виходила на поверхню. І тут привертає увагу не лише розбіжність наукових позицій, а відмінність дискурсів.

Промовистим і вартим докладного аналізу в цьому аспекті видається текст „Так нас навчали правильних проізношень” (із підзаголовком „Триптих про мову”)¹. Перш ніж перейти до аналізу безпосередньо, окреслимо загальніші засади.

1. Шевельов у багатьох своїх текстах, що мають не суто науково-аналітичний характер, і загалом у мовленнєвій діяльності репрезентує себе як мовна особистість, важливим складником дискурсу якої є іронія. Це можна підтвердити і дискурсивним аналізом його текстів, і спогадами багатьох людей, котрі особисто спілкувалися з видатним філологом.

2. Щоб зрозуміти дискурсивні механізми творення іронії в його ідіостилі, варто розглянути Шевельова як особистість, яка перебуває в ситуації поділу мов і війни мов (за Р. Бартом²), гостро відчуває цю ситуацію, відображує її у власному дискурсі і обирає свою позицію.

¹ Ю. Шевельов, *Так нас навчали правильних проізношень*, у: Ю. Шевельов, *Вибрані праці у 2 кн.*, Київ 2008. Кн. I. *Мовознавство*. Упоряд. Л. Масенко, с. 280–333.

² R. Barthes, *La division des langages*, dans: R. Barthes, *Le bruissement de la langue*, Paris 1984, p. 113–126; R. Barthes, *La guerre des langages*, *ibid.*, p. 127–132.

Барт розрізняє енкратичну мову (ту, що зростає при владі, у її просторі і під її покровом) і акратичну (ту, що поза владою або протистоїть владі). Паралельно він називає ці функціональні системи дискурсами та соціолектами. При цьому важливо розуміти, що енкратичний дискурс є дискурсом не лише панівної верстви в політичному вимірі. Це нечітка, розпливчаста мова, що пронизує процеси товарного обміну, форми дозвілля, соціосимволічну сферу, масову культуру, тому її важко вловити. Тим більше, що свою системність енкратичний дискурс камуфлює такими масками, як, наприклад, „природність”, „універсальність”, „здоровий глузд”, „зрозумілість”; інакшій, альтернативній думці в ньому немає місця. За словами Г. Почепцова, у суспільстві суворої ієрархії головним критерієм є наближеність до джерела правильної думки³. Для енкратичного дискурсу на тлі „природної” мови характерні афективно марковані слова (тобто такі, які нав'язують заборону, любов абощо). Він виробляє інформацію, а не відображає її. Таким чином, енкратична мова передусім має великий потенціал творення так званих патогенних текстів (тобто таких, які здатні генерувати хворобливі відхилення у психіці реципієнта⁴). Отже, основне, від чого захищає акратична мова свого носія, – це саме патогенний текст. Як і енкратична мова, акратична також пов'язана з певним насильством над особистістю. Відмінність полягає в тому, що остання цього не маскує й не приховує, тому Барт каже, що акратичний дискурс підкоряє, а не пригноблює. Протистояння владі як серйозному супротивникові – всюдисущому зі своїм контролем, тиском, впливом – потребує зброї різноманітної та витонченої. Тут велике значення може мати особистість автора, його позиція як того, хто спостерігає, розмірковує, оцінює.

Назва „Так нас навчали правильних проізношень” уже сама має яскраве іронічне забарвлення. Вона пов'язана експліцитним інтертекстуальним зв'язком з епіграфом до всього тричастинного тексту, узятим із „Мини Мазайла” М. Куліша („Дочка: Ти, здається, маєш знайти собі вчительку? Мазайло: Правильних проізношень? Вже знайпов. Прекрасна вчителька. Рафінадна руська вимова”), а імпліцитним – із повним текстом триптиха. Далі, у вимірі дискурсу заголовково-епіграфний комплекс проектується на радянські реалії й тенденції в стані української літературної мови. Таким чином, іронія й апеляція до фонових знань як дискурсотвірні чинники шевельовського письма запускаються від початку тексту. Усе це, безперечно, задає загальне сприймання „Триптиха про мову”.

³ Г. Почепцов, *Теорія и практика коммунікації*, Москва 1998, с. 7.

⁴ Б. Потятиник, *Патогенний текст у масовій комунікації: ідентифікація, типологія, нейтралізація*. Автореф. дис. ... д-ра філол. наук, Київ 1996, с. 9, 16–17.

Помітно, втім, що не весь текст однаково насичений іронією: найбільше її, природно, у другій частині «Кірова, 4»⁵, де автор найвиразніше полемізує з радянськими мовознавцями. Цей фрагмент з'явився як реакція на допис під псевдонімом «М. Тарасюк» у числі 4 київського академічного журналу «Мовознавство» за 1970 рік, а той, у свою чергу, був, вочевидь, спровокований вельми критичним оглядом змісту «Мовознавства» за 1968 рік, який Шевельов опублікував перед тим. Зрештою, в усіх підрозділах триптиха «Так нас навчали правильних проізношень» наявний значущий соціолінгвістичний вектор, але в названому фрагменті він доповнюється акцентованими публіцистичним і етичним спрямуваннями.

На когнітивному рівні можна виокремити ключові концепти, які перебувають у фокусі уваги автора і водночас контрверсійно наповнюються і, відповідно, вербалізуються в різних дискурсах. Цих концептів є три: НАУКА, ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ, МОВА. Специфіка залучення іронічного потенціалу мовних знаків на захист і для утвердження кожної з цих базових категорій – це підстава говорити не тільки про індивідуальні ціннісні пріоритети, а й про те, які знаряддя видаються полемістові найефективнішими для наголошування таких пріоритетів.

Особливість іронічно вербалізованої концептуалізації НАУКИ в „Триптиху про мову” – організація іронічних коментарів навколо градування рівнів („високий / низький”) і, врешті-решт, опозиції „справжнє / фальшиве (удаване)”. Два найважливіші мовні образи, які функціонують у контексті і відображують дискурсивне протистояння, – „науково-теоретичний журнал” і „солідний радянський заклад”. Це ті випадки, коли на рівні мовних одиниць мінімального обсягу дискурси виявляють свою максимальну відмінність і опозиційність. Уся річ у механізмах концептуалізації та слововживання.

Специфіка іронізування автора в обох випадках така: він залучає мовні одиниці, котрі застосовує як номінативні засоби для позначення певних фрагментів дійсності дискурсивний опонент, а саме носій енкратичного дискурсу, – натомість Шевельов перевіряє доречність застосування саме цих одиниць саме для такої номінації, а виявлення недоречності актуалізує іронію. Наскрізний характер операцій із ключовими словосполученнями простежується з першої сторінки другої частини триптиха:

На титульній сторінці з'явився піднаголовок „Науково-теоретичний журнал”. Хоч така характеристика трохи незвична – не знаходжу подібної ні в російських „Вопросах языкознания”, ні в західних журналах куди більш

⁵ Адреса Інституту мовознавства Академії наук УРСР у Києві (нині Грушевського, 4).

наукового і більш теоретичного характеру; хоч вона трохи нагадує того маляра, що намалював був лева, але, що глядачі думали, що це собака, то він підписав під малюнком: „Се лев, а не собака”, – проте в конкретних обставинах київського видання наголовок цей означав, слід думати, відмовлення від хронікальності й популяризаторства, від стрибків у шкільну методику.⁶

Шевельов залучає прецедентний феномен (історію про маляра) як засіб іронії, і специфіка цього феномену (семи ‘аматорство’, ‘безпорадність’ і – дуже важливо! – ‘наївність’) дозволяє використати його прагматичний потенціал.

У третій частині триптиха автор творить мовний образ ще одного наукового видання, й іронія тут ґрунтується знов на осмисленні рівня і вербалізується повтором означення: „1967 р. засновано періодичне видання, малого розміру, малого накладу й малої періодичности, „Питання мовної культури””⁷. В абзаці, де йдеться про той часопис, а принагідно згадано ще й два інші журнали: „Українська мова і література в школі” та „Мовознавство”, жодного разу не вжито слова „наука”, прикметника „науковий” чи ще якоїсь лексеми з цим коренем. І „Рідне слово” (пізніша назва „Питань мовної культури”, нині – „Культура слова”), і „Мовознавство” названо тим самим іменником – „орган”, і якщо „Мовознавство” – це орган „офіційний”, то характеристика „Рідного слова”: „...цей орган був боязкий”⁸. Між іншим, назва „боязкого органу” „Рідне слово” породжує тут ще один іронічний пасаж – про те, що вона „сильно тхнула стареньким Воробкевичем”⁹, і, таким чином, три головні вади радянської мовознавчої науки, які бачить Шевельов, у цьому невеликому контексті іронічно осмислено й вербалізовано вкупі: це офіційність, тобто крайня залежність від ідеології, страх і відсталість.

Проте остаточно деконструкція фрейму „науково-теоретичний журнал”, виведення об’єкта розмови за межі концептуального поля науки відбувається тоді, коли Шевельов, зважаючи на зміст і стилістику спрямованого проти нього тексту, пропонує запровадити в журналі „Мовознавство” розділ „Доноси”. У цьому випадку маємо радше екстралінгвальний механізм творення комізму, який сягає радикальності

⁶ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 286.

⁷ *Ibid.*, с. 314.

⁸ *Ibid.*

⁹ Сидір Воробкевич (1836–1903) – український письменник і культурний діяч із Буковини, автор хрестоматійного вірша «Рідна мова», що починається рядками: «Мова рідна, слово рідне! / Хто вас забуває, / Той у грудях не серденько, / Тільки камінь має». У Шевельова прецедентне ім’я з відсиланням до прецедентного тексту втілює парадигму сприйняття української мови в мовній свідомості XIX століття, застиглу без розвитку в часах наступних.

сарказму (вихід за межі доречного – комічний складник, вихід за межі нормального – оцінний), а наступне речення демонструє використання клішованих мовних засобів, тобто підкріплює авторську інтенцію вже суто словесним стилізаційним комізмом: „Тоді внесок „Мовознавства” в наукове життя світу посяде належне місце в історії науки”¹⁰. Ця іронія тонка і вельми різка водночас.

Протистояння дискурсів породжує іронію і у випадку з „солідним радянським закладом”, де Шевельов полемізує з фразою „Тарасюка”: „Серед них (читай: буржуазних мовознавців) є різні люди: і такі, що в довоєнний час училися в солідних українських радянських філологічних закладах, і такі, що вважають себе мовознавцями, очевидно, за браком іншого фаху”¹¹. Тут можна провести паралель із цитованим Е. Лассан висловом Н. Хрущова про Е. Неизвестного: „Человек, окончивший советское высшее учебное заведение, платит народу такой чёрной неблагодарностью”. Дослідниця каже, що це характерне для дискурсу радянської влади звинувачення в антипатріотизмі, оскільки в патріотичних концептуальних структурах людину як громадянина метафорично осмислювано в ролі боржника Батьківщини (так само навчанням у „найбільшому університеті країни” та „державною стипендією” провладні мовці дорікали, наприклад, А. Синявському)¹². Таким чином, маємо енкратичну концептуалізацію, від якої відмежовується Шевельов; він деконструює приписану йому роль, і в цьому важливим засобом є вживання аналізованої номінативної одиниці. У статті мовознавець підкреслює невідповідність словосполучення, його необґрунтовану претензійність, і вперте вживання саме цього звороту в контекстах, які спростовують претензії на „солідність”, не може не мати іронічного й акратичного забарвлення, бо три слова з допису Тарасюка набувають виразно антифразисного звучання:

Ні, шановний Тарасюче, „солідний радянський заклад” випустив мене цілковитим недоумком, як він випустив більш-менш у той самий час Вас (якщо Ви існуєте) і Білодіда

На щастя, я опинився в Люнді¹³ з його першорядною славістичною бібліотекою, і я провів два з половиною роки в цій бібліотеці, надолужуючи те, чого мене позбавив мій „солідний радянський заклад”.¹⁴

¹⁰ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 307.

¹¹ *Ibid.*, с. 301.

¹² Э. Лассан, *Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ*, Вильнюс 1995, с. 85.

¹³ У цитованому виданні помилково: «в Лондоні». Насправді, як відомо з біографії Шевельова, йдеться про шведське місто Лунд (Лунд, Lund).

¹⁴ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 302–303.

Вельми дошкульно Шевельов іронізує на захист другої цінності – людської гідності. В актуалізації цього концепту його зв'язки з концептом НАУКА часто є настільки міцними, що іронія водночас у контексті „накриває” обидва. Один із блоків іронічних контекстів, спрямованих проти нехтування людської гідності, має цілком традиційну для комізму мішень – підлабузництво перед начальством. Проте традиційність об'єкта іронізування компенсується оригінальністю вторинної номінації підлабузницьких дій: у Шевельова ключовим для вербалізації зазначених ситуацій стає неuzuальний фразеологізм „соло на флейті”, інтертекстема, де автор відсилає себе й читача до п'єси І. Микитенка (цікаво, що належність доробку цього письменника до офіційно визнаного українського радянського літературного канону змушує Шевельова в мотивації введення інтертекстуального зв'язку не лише розкривати зміст заголовного словосполучення в контексті твору, а й у цілому пояснювати літературну вартість драми, щоб не опинитися зі своїм фразеологізмом у чужому – енкратичному – соціолекті¹⁵). Це відсилання – підведення до першого вживання фразеологізму в статті:

У „Вопросах языкознания” (1970, ч. 6) Їжакевич умістила похвальну рецензію на Білодідів „внесок у теоретичне розроблення проблеми В. І. Ленін і розвитку національних мов народів СРСР”. [...] Скидається на те, що Їжакевич грає соло на флейті.¹⁶

Власне, важливо відзначити, що інтертекстуальність насправді сягає глибше: сам мовний образ не створений Микитенком, його можна знайти ще в „Гамлеті” В. Шекспіра. Там повсякчас іронічний у спілкуванні головний герой, який руйнує, зокрема, і своїми вербальними пасажами картину „благоденствія” докільля, згадує про гру на флейті саме тоді, коли підозрює співрозмовника в комунікативних маніпуляціях:

Гамлет: А, флейти! Дайте-но мені одну. До речі, панове. Чого це ви все кружляєте біля мене, ніби хочете мене в тенета загнати?

Гільденстерн: Принце, якщо я й сміливий у виконанні своїх обов'язків, так це тому, що любов моя надто щира.

Гамлет: Щось я не зрозумів цього. Та дарма. Може б, ви заграли на цю флейту?

Гільденстерн: Я не вмію, принце.

[...]

¹⁵ Ibid., с. 289–290.

¹⁶ Ibid.

Г а м л е т : А це не складніше, ніж брехати...»

(і далі Гамлет мовить прямо: „Ви хочете грати на мені” („You would play upon me”)).¹⁷

У процитованому контексті з „Триптиха про мову” словосполучення, вжите вперше, має вигляд простої вторинної номінативи, стилістично – це очевидний евфемізм, легко прочитуваний з контексту, бо автор ще в розповіді про п'єсу Микитенка недвозначно розставляє акценти: це твір про те, „як робиться кар'єру в одній радянській дослідній інституції методом гри на флейті самолюбства і амбіції керівникової”¹⁸.

Далі Шевельов, підсумовуючи цитату Тарасюка (який серед видатних мовознавців слов'янського світу, які писали про формування української мови, згадує Івана Білодіда), висловлює думку цілком у стилі принца Данського: „Гарний інструмент флейта, Фрідріх Великий любив грати на ній, але тут уже це переходить у цілу оркестру!”¹⁹. Це друге, алюзійне вживання фраземи. Тут ще один вияв прецедентності – ім'я прусського короля – актуалізує конотації, пов'язані з агресивністю й суворою системою підпорядкованості (енциклопедичний зміст ментальної структури).

Уяскравлює зв'язки фраземи з концептом ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ твердження: „Дістатися до друку з поважною мовознавчою працею на Україні не набагато легше, ніж відомому верблюдові просмикнутися крізь вушко голки. Не дивно, що деякі автори грають соло на флейті”²⁰. Отже, „соло на флейті” в третьому контексті доосмислюється: це знак не просто підлабузництва, а підлабузництва вимушеного, бо вся система мовознавчих інституцій побудована на несвободі. У четвертому вживанні знову відбувається семантична варіація, ключове слово – „самопохвала”, ключове навантаження – перехід від неправдивої картини опонента до серії риторичних запитань, які мали б ту картину зруйнувати:

І це приводить нас до згадуваної вже статті Тарасюка про критику „Мовознавства” з-за кордону. Статті, що зветься „Їхні ідеологічні позиції”. Вона починається самопохвалою. Все гаразд у маленькій імперії на вулиці Кірова, 4, кажуть нам. Успіхи українського радянського мовознавства величезні й всім відомі. Міжнародні контакти широкі. Воно тішиться визнанням у світі, далеко поза межами УРСР. [...] Однак це знов тільки соло на флейті.²¹

¹⁷ В. Шекспір, *Гамлет, принц Данський*. Переклад з англ. Г. Кочур, у: В. Шекспір. *Трагедії*, Харків 2004, с. 245; W. Shakespeare, *Hamlet*, Cambridge 2003, p. 131.

¹⁸ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 290.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*, с. 291.

²¹ *Ibid.*, с. 293.

І ще одне наголошення на викривленості картини світу в радянському мовознавстві – п'ятий контекст із фразеологізмом: „...В обставинах неугавного соло на флейті Русадюк утрачає здатність прислухатися до критики”²². Ідіома відпрацьовує свій іронічний потенціал сповна: від окремого випадку оцінки конкретної праці Г. Їжакевич – до узагальнення стану справ, як це обіграє Шевельов, у мовознавстві й „Мовознавстві”. Усе це перетворює „соло на флейті” в дискурсі Шевельова на індивідуальний лінгвокультурний знак, вербальний образ із унікальним наповненням.

Знову треба говорити про перетин науки і людської гідності, коли розглядаємо метафоричну концептуалізацію головної лінгвістичної установи – Інституту мовознавства АН УРСР. Безкривдне й навіть кумедне порівняння журналу з картиною наївного художника тут уже не продовжується. Лінгвіст неодноразово використовує метафору Інституту як імперії чи тоталітарної держави (див. наведений вище контекст „Все гаразд у маленькій імперії” або слова про гру проводу Інституту в „маленьких Джугашвілі”²³). У поєднанні і з самим словом „імперія”, і з ще одним, після Фрідріха Великого, прецедентним власним іменем (конотонімом) бачимо іронічне означення „маленький”, але річ тут не в комізмі контрасту (мале претендує на велике), а в експлікації загрози і для науки, і для людської гідності – зменшена копія намагається відтворити цілу державу, не змінюючи порядків, що означає академічну несвободу (ще один акцент на ній).

Жертвою і водночас свідченням несвободи постає, звичайно ж, МОВА, „чортячо небезпечний свідок історії народу, що даної мови вживає”²⁴. Цілком очевидно, що стаття серйозно спрямована проти русифікації української мови. Цю русифікацію в поєднанні з радянізацією (творення „дубль-новомови”, словами кореспондентки Шевельова О. Забужко²⁵) автор концептуалізує через численні приклади. Проте живу тканину тексту організовують не лише експліцитні ілюстрації в стилі: „Ось так було і є в словниках, це свідчить про...” Їх багато, вони суттєві чи й визначальні в науковій парадигмі. Але тут варто звернути увагу, що тонкий стиліст Шевельов відображує певні мовні трансформації, які відбуваються поза його дискурсом, і накреслює виразні штрихи, у яких виявляється саме іронічний комізм: „Вступав я до ХІНО, а кінчав заклад з евфонічною назвою ХППО”²⁶. У ситуації принагідного оцінювання певної мовної

²² Ibid., с. 295.

²³ Ibid., с. 306.

²⁴ Ibid., с. 287.

²⁵ О. Забужко, *Мова і влада*, в: О. Забужко, *Хроніки від Фортінбраса: вибрана есеїстика 90-х*, Київ 1999, с. 118–120.

²⁶ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 303.

одиниці лексема з наукового словника знову творить антифразис, і об'єктами іронізування є водночас і мова, і наукова установа (ще одне накладання двох основних концептів в іронічному фрагменті). Так само функціонально навантаженими в іронізуванні стають штампи та кліше радянської офіційної мови, публіцистики, і дуже показово, що в контексті з їх уживанням, наприклад, формується алогізм: „Тарасюк закидає мені ще, нібито я вживав, мабуть, „щоб замести сліди”, форми прізвища Шевелов”²⁷. Зворот у лапках не просто радянізм, а свого роду спецслужбізм, надто багато „слідів попереднього вживання” на ньому з жорстким протиставленням „свій / ворог”. Мовний засіб імплікує те, про що експліцитно не раз сказано в статті як про стиль доносу. Автор „Триптиха...” згадує й цитує звинувачення на адресу свою та інших мовознавців – подібні до вищенаведеного фрагменти радянського патогенного тексту (не можна не погодитися з Т. Гундоровою в тому, що Шевельов загалом у своїх працях „досліджував патогенність радянськості, дошукуючись правди”²⁸). Іронія являє собою протиотруту від цієї патогенності – наприклад, у такому випадку, коли лінгвіст формує репліку метамовного рівня: „...Мене названо професором (точніше американським професором, – чи це засіб приниження? чи вияв заздрости?)...”²⁹ Відчуття мови не зраджує „американського професора” в рефлексії над словом „американський” як компонентом власного йменування. У словосполученні, яке поза радянською мовою могло б бути просто зразком ідентифікаційної номінації, полеміст небезпідставно вбачає додаткові конотативні семи, що породжують певні ілюкутивні сили, й іронічно намагається ці семи експлікувати, принагідно ілюструючи, що в новомові комуністичного СРСР слово „американський” мусить мати певне навантаження. Що ж до антитези „засіб приниження / вияв заздрости”, то тут показано два мовні пласти, два рівні мови в СРСР: в офіційній зазначена лексема часто справді набувала принижувальних конотацій в ідеологічному аспекті; в неофіційній мові, в субмові контркультур і не тільки, цілком доречно говорити про появу шанобливо-позитивного забарвлення (хай і специфічно часом виявленого з огляду на своєрідність таких соціолектів), порівняймо псевдоаббревіацію в мові „стиляг”: „чувак – человек, уважающий высокую американскую культуру”³⁰.

²⁷ Ibid., с. 296, виділення наше – автори.

²⁸ Т. Гундорова, *Посттоталітарна пам'ять: виправдати чи виправити?* „Критика” 2008, ч. 12, с. 24.

²⁹ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 301.

³⁰ Т. Саплин. *Стиляги как русское социокультурное явление в аспекте ретроспективной неологии*, в: *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках*. Материалы IV Междунар. науч. конф. Сост. Т. С. Пристайко, Дніпропетровськ 2009, с. 140.

До захисту мови засобами іронії можна віднести перекручування прізвища Тарасюк, яким підписався опонент. Цей хід Шевельова привертає увагу, трансформації „Русанюк”, „Русатюк”, „Русадід”³¹ є класикою використання оніма в полеміці з потужним прагматичним навантаженням (точніше, майстерного породження мінімальними фонетичними засобами прагматичного ефекту, причому тоді, коли вихідна одиниця така, що нейтральнішу важко уявити, – недаремно ж Тарасюк у Шевельова в принциповому контексті – як той, хто дає «духову харч» українському читачеві, – має епітети „безобличний” і „безфігурний”³²). Автор застосовує прийом „зняття маски” з опонента, бо вважає використання маски в науковій дискусії неетичним, а що не хоче бути надто прямолінійним (як це взагалі характерне для Шевельова), то вигадує різноманітні варіанти. Іронічний ефект очевидний, а в контексті цінностей, про які говоримо ми, виникає ще й додаткова імплікація: якщо лінгвісти з українського Інституту мовознавства, чиї прізвища актуалізовано, дозволяють знуцання з мови, яку вивчають і повинні оберігати, а до того ж, іще й ховають прізвища за „безобличними” псевдо, то мова має повне право знуцатися з них. Ономастичне іронізування, яке виринає то там, то тут, доповнюється підкресленою об’єктивацією такого „знуцання мови з мовознавців” – удавано коректним, фактично парадоксальним коментарем: „Мушу вибачитися перед читачами: через коректорський недогляд прізвище автора статті, що про неї тут пишу, зазнало перекручень. Ще хвала Богові, що не зроблено з нього Русадіда. Виправляти попереднє вже пізно...”³³

Єдина в тексті експлікація іронії, метатекстова згадка про неї також стосується вербалізації концепту МОВА й показує шевельовські ціннісні пріоритети. Саме іронічність виказано як підставу поцінувати суржик вище, ніж згадану дубль-новомову:

Колись Микола Куліш пустив крилату фразу про те, що українська нація, мовляв, складається з дядьків і перекладачів. Сьогоднішні „дядьки”, говорячи суржиком, бодай вносять до нього елемент іронії. Натомість сучасні „перекладачі” не відходять і на крок від російського зразка. Вони воліють удатися до впровадження чужих словоформ краще, ніж дозволити собі „переклад”, що відповідає значенням, але не формою.³⁴

---

³¹ Відсилання до прізвищ чільних постатей тогочасного Інституту мовознавства: І. Білодіда та В. Русанівського.

³² Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 300.

³³ *Ibid.*, с. 295.

³⁴ *Ibid.*, с. 329.

Так посилюється авторське відмежування від своєї за діяльністю, але чужої світоглядно спільноти „перекладачів”.

Отже, три концепти визначають протистояння енкратичного дискурсу „Тарасюка” і акратичного дискурсу Шевельова. І продовжити хотілося б тим, що деякі іронічні засоби в „Триптиху про мову” мають призначення показати викривлений світ самого енкратичного дискурсу, розкрити його. Цьому слугує ще одна деконструкція стереотипної ситуації:

Хіба попросити Тарасюка ще передати привіт моїм колишнім студентам на Україні, тим небагатьом, хто пережив лихоліття війни й повоєнних чисток? Рецепти як передавати такий привіт загальновідомі: 90 відсотків сильно емоційних висловів, що нічого не значать; 9 відсотків нібито фактів, але вирваних з контексту, так що вони значать зовсім не те, що вони справді значать; і 1 відсоток справжніх фактів, тих, заради яких читачі перебуджують через усю ту словесну порожнечу.³⁵

Ситуація ілюструє, що текст енкратичного дискурсу для носія дискурсу акратичного несе зовсім не ту інформацію, яку призначений дати. У цьому випадку маємо один із комунікативних наслідків згаданого поділу мов, оскільки людина, ідентифікуючи належність тексту до енкратичного дискурсу, активізує особливий механізм операцій із цим текстом.

Цікаву взаємодію енкратичного і акратичного дискурсів демонструє відповідь про псевдоніми: „Мої „злочини” починаються з того, що я вживав давніше в своїх писаннях двох псевдоім'їв. Але почнім з того, що я сам розкрив їх... Потім їх тільки два, а не 150 (так!), як було в Леніна”³⁶. Шевельов іронічно „відбивається” згадкою про абсолютно авторитетного для носія протилежного дискурсу вождя. І сама ця колізія є дуже показовою. Студіюючи російський тоталітарний дискурс, А. Романенко підкреслює, що ставлення до псевдонімів у ньому змінювалося. На початку боротьби більшовиків за свою ідею діяли принципи легкості перейменування та умовності знака, спочатку пояснювані нелегальними умовами революційної діяльності, а згодом перенесені в нове радянське суспільство (право громадян вільно змінювати імена та прізвища в 1918 та 1924 роках закріплювалося законодавчо), дослідник пише про „відрив” імені від його носія. Причому спостерігається рух від немотивованого псевдоніма (Ленін – абсолютно випадковий знак, що був у нелегальному паспорті) до значущого, конотованого (Сталін). А згодом зберігаються лише традиційні псевдоніми, сам же процес псевдонімізації гальмується: друге ім'я

³⁵ Ibid., с. 309.

³⁶ Ibid., с. 295.

викликає підозри, за цим бачать маскування ворога; людина, приховуючи ім'я, приховує свою суть³⁷. Саме так розцінює псевдоніми Шевельова Тарасюк. Романенко ілюструє трансформацію розповіддю про «дискусію щодо псевдонімів» 1951 року і різким засудженням псевдонімів, яке висловив такий собі критик М. Бубеннов (певно ж, пише науковець, він висловлював не лише свою позицію): „Эта литературная традиция [...] отжила свой век. В советских условиях она иногда наносит нам даже серьёзный вред. [...] Нам кажется, что настало время навсегда покончить с псевдонимами”³⁸. Позиція Шевельова ґрунтується на цілком очевидній для нього речі: свободі людини, отже, її праві як відкрито висловлюватись, так і вживати псевдоніми. А проте іронія виявляється необхідною, бо такий аргумент не вплине на опонента, який перебуває у своєму дискурсі. І тут акратичний полеміст виявляє тонку здатність обіграти не просто максимально авторитетне прецедентне ім'я, а „коливання генеральної лінії партії” (Бенедикт Сарнов наводить дотеп радянського часу: „Вопрос анкеты: – Были ли у вас колебания в проведении линии партии? – Ответ: – Колебался вместе с линией”³⁹).

Іронія Юрія Шевельова – явище яскраве й важливе в контексті досліджуваного триптиха. Привертає увагу розмаїття залучених прецедентних феноменів. Ще на початку 1990-х харківська дослідниця О. Муромцева відзначила те, як майстерно Шевельов використовує прецедентні феномени (хоча сама авторка не вживала такого терміна, проте йшлося саме про це) до наукових роздумів, зацентрувала необхідність розглядати мовну особистість ученого не в рамках знеосібленого наукового стилю, а у своєрідності думки й викладу, індивідуальних виявах⁴⁰. Ми спробували показати, що іронію також варто залучати до розгляду самопрезентації мовної особистості на науково-соціальному тлі. Іронічність Шевельова є надзвичайно креативною: простежується здатність людини сформувати потужний іронічний заряд, узявши, наприклад, маловиразне невідоме прізвище, яке стоїть під статтею в журналі „Мовознавство”. Загалом енкратичним знакам автор надає свого забарвлення через власне акратичне, арадянське осмислення; він залучає до іронізування протилежний дискурс, перевіряючи номінативні одиниці, взяті звідти, на істинність, вводячи їх у широкий контекст, якого

³⁷ А. Романенко, *Образ ритор в советской словесной культуре*, Москва 2003, с. 230–231.

³⁸ *Ibid.*, с. 232.

³⁹ Б. Сарнов. *Наши советский новояз*, Москва 2005, с. 78.

⁴⁰ О. Муромцева. *Про стиль лінгвістичних праць Ю. В. Шевельова*, у: *Видатний філолог сучасності*. Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова, Харків 1996, с. 37–42.

позбавлений опонент, – це показує обмеженість енкратичного дискурсу, його „закриті обрії”, натомість іронія допомагає бути, словами самого Шевельова, „трохи громадянином усесвіту”⁴¹...

**Irony in Acratic Language Personality Discourse:
On the Description of George Y. Shevelov’s “Triptych about Language” Style**

The article considers the language means of irony used by George Y. Shevelov in his triptych “That’s How We Were Taught the Right Sort of Speaking”, mostly in his polemics with Soviet language scholars. Thus, it was shown that, according to R. Barthes, the author positions himself as an acratice language personality opposed to the encratic discourse of Soviet Ukrainian official linguistics. So, on the level of language, he operates key nominative units, checking their relevance and validity and deconstructing false ideas on the cognitive level. The most important concepts actualized in ironic contexts are pointed out. Precedent phenomena used in ironic contexts and in creation of individual discourse in general are analyzed; their diversity and pragmatic significance are shown.

---

⁴¹ Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 288.